

Marko Zajc

**SLOVENSKI
INTELEKTUALCI IN
JUGOSLOVANSTVO
V OSEMDESETIH
LETIH
IZHODIŠČA IN TEZE**

**JUGOSLOVANSTVO: PREDLOG KONCEPTUALNEGA
PRISTOPA**

Kako opredeliti jugoslovanstvo? V širšem smislu bi ga lahko opredelili kot skupek idej (ideologij), ki zagovarjajo zaželeno ali obstoječo skupnost Južnih Slovanov – tako v kulturnem kot v političnem smislu, pri čemer ni nujno, da ideje obsegajo skupnost vseh Južnih Slovanov. Je pa jugoslovanstvo nujno vedno več od povezovanj med posameznimi narodi oz. narodnimi gibanji. Pri jugoslovanstvu gre vedno za neko obliko »nove« kvalitete, ki je v izhodišču nujno več kot le seštevek posameznih narodov/gibanj.

Jugoslovanstvo ni eno, jugoslovanstev je več. Jugoslovanstvo ni bilo nikoli homogena ideologija. Obstajalo je v več variantah, ki se včasih predstavljajo kot ena. Vsekakor je bilo jugoslovanstvo v 19. in 20. stoletju relativno uspešna ideologija: že pred letom 1918 je predstavljalo pomemben dejavnik, pomagalo je ustvariti dve jugoslovanski državi in jih tudi vzdrževati več desetletij. Kako razumeti jugoslovanstvo, ne da bi padli v past neupravičenih posploševanj ali v past metodološkega nacionalizma?

Jugoslovanstvo lahko opredelimo kot »nesporazum, ki deluje«. Zgodovina jugoslovanskih idej je zgodovina nesporazumov, vendar je ideologija nekako »delovala«. Predstavniki različnih nacionalnih kultur/tradicij so razumeli jugoslovanstvo različno.¹ Še več, različne variacije jugoslovanstva so obstajale znotraj nacionalnih kultur/tradicij z lastnimi tradicijami in protagonisti. Uspeh posameznih variacij je bil odvisen od političnega konteksta in socialne strukture družb. Jugoslovanstvo ni bilo vsiljeno »od zunaj«, bilo je »sestavni del«, oziroma »notranja smer« posameznega nacionalnega gibanja. Jugoslovanstvo lahko razumemo tudi kot »poslednjo mejo« kompromisa med jugoslovanskimi narodi, kot poizkus postavljanja meja med jugoslovanskimi narodi, oziroma kot poizkus izogibanja postavljanja meja. Glavne značilnosti predlaganega pristopa:

- Analiza fenomena v dolgem trajanju (ok. 1800–2014). Raziskovanje daljših obdobij omogoča razumevaje tistih lastnosti jugoslovanstev, ki vztrajajo v določenih okoljih dlje časa, pa tudi tistih lastnosti, ki »poniknejo« in se v drugih socialnih in političnih kontekstih zopet pojavijo. Perspektivo dolgega trajanja je pomembno imeti pred očmi tudi, ko raziskujemo fenomen v krajših obdobjih.
- Pomen konteksta. Lastnosti jugoslovanstev se spreminjajo oz. modificirajo, ko se prenašajo z ene generacije na drugo ali iz ene tradicije/okolja v drugo. Intelektualci neprestano iščejo ideje v narodni zgodovini, da bi jih uporabili v sodobnem političnem kontekstu.
- Čeprav pristop poudarja kontinuitete in pomen posameznih nacionalnih kultur/tradicij, ne zagovarja ideje »ideološke trajnosti« jugoslovanskih nacionalizmov od 19. stoletja dalje.² Predlagani pristop prav tako nima nič skupnega s popularnimi medijskim predstavami o »starodavnem etničnem sovraštvu« v Jugoslaviji. Kot opozarja Holm Sundhaussen, etnična sovraštva niso bila razlog za razpad Jugoslavije, ampak »stranski učinki« teh procesov.³

Seveda, če pristop upošteva različne nacionalne tradicije/okolja/gibanja/kulture, potem predpostavlja, da le-ta obstajajo. Kako jih opredeliti? Kako jih

1 Djokić, *Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts*, str. 4.

2 Dragović Soso, *Spasioci nacije*, str. 25

3 Sundhaussen, *Das Projekt Jugoslawien*, str. 24.

časovno umestiti? Jugoslovanstvo avtor teh vrstic obravnava v kontekstu razvoja evropskih nacionalizmov, ki jih ima za pojave, povezane s procesi modernizacije. Čeprav upošteva nekatere lastnosti etnosimbolne perspektive (dolgo trajanje, umestitev v kontekst predhodnih »kolektivnih kulturnih identitet«, predmodernih tradicij), pa avtor vidi svoj pristop v okviru modernistične paradigme. Predlagani pristop ohranja veliko mero skepse do trditev, ki izpostavljajo neposredno povezavo med predmodernimi etnijami in nacionalizmi, oziroma do trditev, da so se narodi v nekaterih primerih pojavili pred nacionalizmom.⁴ Torej, od kdaj lahko sledimo jugoslovanstvo? V veliko pomoč pri odgovoru na to vprašanje ponuja pojem nacionalne misli, ki ga je v teorijo nacionalizma umestil nizozemski komparativist Joep Leerssen. Če je (po Gellnerju) nacionalizem načelo, po katerem se morata politična in nacionalna enota ujemati«, pa je razlaga nacionalne misli širša in teže določljiva. Gre za pojmovanje človeške družbe »kot predvsem sestavljene iz medsebojno razločenih, nezamenljivih narodov, med katerimi ima vsak samoumevno pravico do obstoja, in za katere je značilno, da jih opredeljujejo in med seboj nedvoumno razločujejo njihove lastne identitete in kulture.«⁵ Jugoslovanstvu lahko po našem mnenju sledimo od začetkov nacionalne misli v južnoslovanskem prostoru.

Če lahko s pojmom nacionalne misli v grobem umestimo začetek jugoslovanstva v čas, ko se je pod pritiskom zgodnje modernizacije v južnoslovanskem prostoru začela razvijati nacionalna misel – natančna periodizacija seveda ni mogoča – pa smo pri predlaganem pristopu soočeni s klasičnimi težavami pri analizi nacionalizmov: je jugoslovanstvo kulturna ali politična kategorija? Lahko jugoslovanstvo opredelimo s pomočjo subjektivnih ali objektivnih lastnosti? Glede na dejstvo, da je bilo jugoslovanstvo (med drugim tudi) utelešeno v dveh državah, je na mestu vprašanje, ali obravnavamo jugoslovanstvo zgolj kot »državlanski« nacionalizem, ali je jugoslovanstvo lahko tudi »etnični« nacionalizem? Da bi bila stvar še bolj zapletena, ima jugoslovanstvo kot predmet zgodovinske analize nekatere lastnosti, zaradi katerih ga je težko umestiti v teorijo nacionalizmov, npr. na ravni klasifikacije. Jugoslovanstvo je lahko nacionalna ideologija, nadnacionalna ideologija ali subnacionalna ideologija (poudarjeno v našem pristopu). Lahko je tudi vse troje hkrati. Da bi se ognili teoretskim pastem, ki ne prinašajo konstruktivnih odgovorov, predlagamo perspektivo, ki jo izpostavlja znani turški raziskovalec nacionalizmov Umut Özkirimli. Özkirimli, ki izhaja iz modernizma in socialnega konstruktivizma, predlaga obravnavo nacionalizma kot diskurza: nacionalizem je poseben način videnja in interpretiranja sveta,

4 Smith, *Nacionalizem*, str. 80.

5 Poslovenjeni citat povzet po Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 69.

referenčni okvir, ki nam pomaga razumeti strukturo resničnosti okoli nas.⁶ Pri raziskovanju jugoslovanstva kot diskurza lahko uporabimo pristop zgodovinske diskurzivne analize, kot jo je opredelil nemški zgodovinar Achim Landwehr: historično-diskurzivna analiza izhaja iz konstruirane narave socio-kulturne realnosti in preučuje načine, s katerimi se v historičnem procesu tvorijo oblike vednosti. Diskurzi so vzorci reda, neločljivo povezani z oblikami moči, v katerih je organizirana socialna konstrukcija realnosti. Zgodovinska perspektiva je pomembna zato, ker diskurzi temeljijo zgolj na lastni historičnosti.⁷

Pri konceptualizaciji jugoslovanstva kot diskurza lahko pomaga Özkirimlijeva opredelitev štirih načinov, s katerimi »deluje« nacionalistični diskurz: a) diskurz nacionalizma deli svet na »nas« in »njih«; b) diskurz nacionalizma hegemonizira; c) diskurz nacionalizma sam sebe naturalizira; d) diskurz nacionalizma deluje »skozi« institucije.⁸

TEZE: ODLEPLJANJE JUGOSLOVANSTVA

Izraz jugoslovanstvo se v historiografiji, ki se ukvarja z Jugoslavijo ali Slovenijo v osemdesetih letih, ne pojavlja pogosto. Božo Repe uporablja izraz jugoslovanska zavest, ko govori o odnosu mlajših generacij do Jugoslavije.⁹ Veliko bolj so v uporabi izrazi »Odnos Slovencev do federacije«, kar je povsem upravičeno, zgodovinarji so preučevali predvsem politične, gospodarske in kulturne odnose med Socialistično Republiko Slovenijo in federalnim centrom.¹⁰ Peter Vodopivec v znanem pregledu slovenske zgodovine ne omenja pojma jugoslovanstvo, ko piše o osemdesetih letih.¹¹ Kljub temu slovensko jugoslovanstvo ni isto kot slovenski odnos do jugoslovanske federacije, niti odnos Slovencev do drugih jugoslovanskih narodov.

Meje jugoslovanstva in slovenstva niso bile nikoli jasne. Jasne so postale šele takrat, ko je slovenstvo odpadlo od jugoslovanstva. Ali obratno – stvar perspektive. Zato je povsem upravičeno vprašanje, kako in kdaj se je slovenstvo ločevalo od jugoslovanstva. V osemdesetih letih 20. stoletja je v slovenski javnosti potekal proces odlepljanja slovenstva od jugoslovanstva. Jugoslovanstvo ni odpadlo od slovenstva nenadoma. Po našem mnenju je šlo za počasen in povsem

6 Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism*, str. 30.

7 Landwehr, *Historische Diskurzanalyse*, str. 96, 97.

8 Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism*, str. 32, 33.

9 Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 25.

10 Prav tam, str. 22.

11 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 359; Vodopivec uporablja za obdobje po letu 1945 pojem jugoslovanstvo zgolj za opis znane polemike Pirjevec – Čosić v letih 1960/61, gl. prav tam,

nenaačrtovan proces »odlepljanja« v kontekstu specifičnih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji, pa tudi v kontekstu sprememb v mednarodnem okolju. Če smo opredelili jugoslovanstvo kot nesporazum, ki je deloval, potem je na mestu vprašanje, zakaj sploh govoriti o »odlepljanju«, če so nesporazumi tako rekoč sestavni del jugoslovanstva. Da ne bo nesporazuma, od slovenstva v osemdesetih letih ni odpadalo unitaristično jugoslovanstvo, jugoslovanstvo ZKJ ali celo srbsko jugoslovanstvo – od slovenstva je odpadalo slovensko jugoslovanstvo kot del slovenske nacionalne ideologije. Naša teza temelji predvsem na raziskovanju časopisnih in publicističnih virov. Produkcija člankov, intervjujev, referatov, esejev, elaboratov in programskih tekstov na temo slovenskega narodnega vprašanja oz. problematike nacionalizma/narodov je bila v osemdesetih letih zelo bogata. Kljub temu preseneča predvsem odsotnost Jugoslavije. Jugoslavija se omenja samo takrat, ko je to res nujno. Kot da bi se je sramovali. Slovensko jugoslovanstvo se počasi »odleplja« kot star plakat na ulici, »odpada« od slovenstva ravno s pomočjo odsotnosti. Slovenski intelektualci se raje kot z Jugoslavijo ukvarjajo sami s sabo. Njihova domovina je Srednja Evropa, Evropa, svet, zahodna civilizacija, »književna republika«, krščanstvo in predvsem Slovenija.

Nezanimanje za Jugoslavijo in jugoslovanstvo ni bilo prisotno (oziroma odsotno) v opozicijskih medijih, ampak tudi v uveljavljenih revijah. O jugoslovanstvu kot posebni kvaliteti intelektualci redko pišejo – bodisi da imajo to vprašanje za rešeno v smislu Kardeljevih izhodišč bodisi da vidijo jugoslovanstvo kot problematično in ga sprejemajo samo toliko, kot je pač nujno. Zanimanje za Jugoslavijo je bilo obratno sorazmerno s povečanjem zanimanja za slovenstvo. Na primer na plenurnih in javnih tribunah v osemdesetih letih (npr. plenurnih kulturnih delavcev OF 1985 in 1986, Javni tribuni društva slovenskih pisateljev 1985, Zbor slovenskih kulturnih delavcev 1988) se omenja Jugoslavija ali kot obstoječi oz. nekdanji državni okvir, ali kot del problema, zelo redko pa kot del rešitev ali zaželene prihodnosti.¹² Tudi če se razpravlja o prihodnosti Jugoslavije, se razpravlja predvsem o odnosu Slovenije do federacije ali »ostale« Jugoslavije, ali celo o odnosih med Slovenci in Srbi, ne pa o kompleksni, vsejugoslovanski rešitvi odnosov znotraj Jugoslavije. Izjemo predstavlja Janko Pleterški, ki je to »umikanje« Jugoslavije takrat tudi že začutil: ko je julija 1984 potekala razprava o »Slovenskem nacionalnem programu med graditvijo socializma« Franceta Klopčiča, je Pleterški pripomnil, da ga moti predvsem dejstvo, da je Klopčič napisal »za Slovence poseben program v Jugoslaviji«. Slovenci bi morali po mnenju Pleterškega kot narod dati pobudo vsem drugim narodom v federaciji, da

12 Gl. zbornike *Slovenski narod in slovenska kultura, Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte, Slovenci, Jugoslavija in slovenska kultura*.

vsak za sebe premisli svoj položaj.¹³ Marksistični center v Beogradu je organiziral posebno razpravo o jugoslovanstvu. »oni so vzeli v zakupu Jugoslovanstvo, mi pa prirejamo pogovor o slovenskem programu. Taka situacija ni dobra.«, je zatrdil Pleterski.¹⁴ Klopčičev program je (ne glede na priseganje na bratstvo in enotnost ter na Jugoslavijo) vsekakor predpostavljala večjo samostojnost Slovenije in manjšo vlogo Jugoslavije.

Kaj se je spremenilo v osemdesetih letih v primerjavi s prejšnjimi obdobji? Razprave o narodih, nacionalizmi in vlogah posameznih narodov pridobivajo po Titovi smrti, torej v času krize in »stabilizacije«, drugačno naravo. Če so bile prej omejene na partijske forume in specializirane revije za intelektualce, vstopajo v tem času razprave vse bolj v množične medije, še zlasti v dnevni in tedenski tisk. Mediji so bili pod nadzorom republiških oblasti, kljub temu je jugoslovanski medijski prostor obstajal. Dnevnik in tednik iz različnih delov Jugoslavije so redno povzemali in ponatiskovali oz. prevajali najbolj odmevne članke in komentarje iz drugih republik. Na ta način so »tehnično« omogočali vsejugoslovansko razpravo, ki bi morala (v teoriji oz. ideologiji) voditi v krepitev bratstva in enotnosti. V osemdesetih letih pa je ta prostor razprave postajal vse bolj prostor odkritega konflikta. Pisanje o tem, da je nacionalizem v Jugoslaviji problem, je pomagalo pri konstrukciji nacionalističnega zaznavanja družbenih razmerij, čeprav je bil namen pogosto ravno nasproten. Jugoslovanstvo je doživljalo krizo tudi v prostoru, kjer je zares obstajalo: na področju tiskanih medijev.

Na tem mestu žal ni prostora za odgovor na dve vprašanji, ki sta ključni za razumevanje jugoslovanstva in ne-jugoslovanstva slovenskih intelektualcev. Najprej, kdo so bili? Lahko slovenske intelektualce, ki so se ukvarjali z vprašanji nacionalizma, razdelimo po »skupinah« oziroma kategorijah? Po našem mnenju bi bila utemeljena razdelitev intelektualcev na kategorije koristna predvsem iz metodoloških razlogov: kategorije bi omogočale lažjo umestitev intelektualcev v širši kontekst. Kategorije seveda ne bi bile absolutne, po opravljeni historični analizi bi jih lahko, če bi to viri upravičevali, tudi dekonstruirali. Po našem mnenju bi lahko, vsaj na trenutni stopnji raziskovanja, slovenske intelektualce v osemdesetih, ki so se ukvarjali s problematiko jugoslovanstva in slovenstva, razporedili v tri kategorije: »režimski« (npr. vplivni intelektualci starejše generacije, ki so aktivni v ZKS in imajo politične funkcije), »disidentski« (npr. Nova revija) in »levo-liberalni« (npr. Mladina, del ZSMS). Meja med kategorijami ni mogoče določiti, obstajajo intelektualci, ki jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od omenjenih kategorij. Pomembna naloga za raziskovalce jugoslovanstva pri

13 Borec, 1992, str. 327. Pleterski je svoje pojmovanje jugoslovanstva natančno opredelil v knjigi *Nacije, Jugoslavija, revolucija*.

14 Prav tam, str. 340.

slovenskih intelektualcih je predvsem dobra opredelitev kategorij in analiza njihovih diskurzov.

Kakšen je bil odnos političnih struktur, predvsem ZKS, do jugoslovanstva, slovenskega nacionalizma in na splošno do intelektualcev v osemdesetih? Raziskovalci vloge intelektualcev v socialističnih družbah Vzhodne Evrope poudarjajo »intimno« razmerje komunistične ideologije s filozofijo in izpostavljeno vlogo intelektualcev kot »producentov vednosti« v močno spolitizirani družbi. V tem kontekstu so bili intelektualci neizogibno povezani z različnimi praksami in institucijami družbene moči. Na tej ravni je prihajalo do zanimivih fenomenov. Če je »komunistični projekt v praksi« potreboval intelektualni aparat za apologijo »historične nujnosti« komunistične vizije družbe, oziroma za vzdrževanje teoretskega in konceptualnega aparata, ki je dajal konkretne odgovore na izzive življenja v socializmu, potem je zanimivo, da so disidenti in protikomunistični aktivisti razvili podobne filozofske okvire za dokazovanje, da je komunistični projekt »historično nemogoč.« Spopad med režimom in diskurzivno opozicijo je bil strukturiran kot neprestana filozofska izmenjava med konkurenčnimi vizijami sveta, resnice in družbe. Debata je potekala v prostoru, ki so ga določali trije akterji: institucije za produkcijo vednosti, institucije moči in intelektualci kot posredniki med vednostjo in močjo.¹⁵ Povedano preprosto: če so imeli »pravi« intelektualci v socialističnih družbah veliko moč, potem je imel potencialno veliko moč tudi njihov antipod – disidentski intelektualci.

V podobnem kontekstu je potekala tudi razprava o jugoslovanstvu in slovenstvu v osemdesetih. Spopad in izmenjava med režimom in diskurzivno opozicijo sta potekala tudi na področju slovenskega nacionalizma oziroma nacionalističnega diskurza. ZKS je imela na razpolago pomembne institucije za produkcijo vednosti, ki so vzdrževale »pravo« razlago slovenskega nacionalnega vprašanja. V osemdesetih so konkurenčne vizije slovenskega nacionalizma postajale vse glasnejše. Za primer vzemimo razpravo o nacionalizmu in mednacionalnih odnosih na seji predsedstva CZ ZKS 11. novembra 1985.¹⁶ Ciril Ribičič je že v prvem stavku uvodnega govora zatrdil, da je ZK nosilka uveljavljanja interesov slovenskega naroda, česar ne smemo zamenjati z »nacionalističnim egoizmom«. »Vsaka nejasnost, neodločnost in neučinkovitost pri tem naravnost kliče drugače usmerjene sile, da se uveljavljajo kot varuhi slovenskih nacionalnih interesov.«¹⁷ Čeprav je Ribičič v govoru izpostavil tako separatistične kot unitaristične inačice nacionalizma v Jugoslaviji, kar je bila pogosta praksa jugoslovanskih komunistov, pa je več prostora namenil unitaristični nevarnosti. Predvsem je napadel tiste,

15 Bradatan, Oushakine, In *Marx's Shadow*, str. 2, 3.

16 Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 102

17 *Komunist*, 15. 11. 1985.

ki se odkrito zavzemajo za revizijo ustavnih odnosov v Jugoslaviji, kar je šlo v kontekst spopada med »ustavobranitelji« in »unitaristi« v federalnem vrhu države.¹⁸ Ribičičev govor vsebuje glavne značilnosti slovenskega »režimsko-intelektualnega« diskurza o problematiki nacionalizma: ostro razlikovanje med negativnim nacionalizmom (oni) in pozitivnim zastopanjem interesov slovenskega naroda (mi), okrepitev argumentov s pomočjo citiranja avtoritet (Kardelj, resolucije kongresov ZKJ) ter poudarjanje, da ima ZKJ jasen in enoten odnos do urejanja mednacionalnih odnosov, kar je bilo daleč od resnice.

DVA PRIMERA ZA RAZPRAVO

Na tem mestu ni dovolj prostora, da bi razdelali jugoslovanstvo slovenskih intelektualcev v osemdesetih, zato bomo predstavili zgolj dve epizodi: – jugoslovanstvo in slovenski intelektualci in medijska razprava v letih 1982/83, jugoslovanstvo in ne-jugoslovanstvo v 57. št. Nove revije.

Kdaj se je debata o nacionalizmih v Jugoslaviji preselila v množični tisk? Na to vprašanje ni lahkega odgovora. Čeprav avtor teh vrstic ni pregledal celotnega jugoslovanskega tiska, je opazil velik porast člankov o nacionalizmu v letih 1982/83. Vsekakor je bil nacionalizem (na splošno) in slovenski nacionalizem tema jugoslovanskega tiska že pred znamenito razpravo o programskih jedrih jeseni 1983. Janez Menart, ki se prav gotovo ni ponašal z jugoslovanstvom, daje velik pomen napadu pisatelja Miodraga Bulatovića na Jezikovno razsodišče na tribuni 23. marca 1982, ko je srbsko-črnogorski pisatelj ozmerjal člane razsodišča z »arijci« in »malimi jezikoslovci«, dramatik Ivan Mrak pa je Bulatovića označil za tujca.¹⁹ Dogodek je dejansko dolgo časa odmeval tako med kulturniki kot tudi med politiki. Ko je tedanji sekretar predsedstva CK ZKS Franc Šetinc v začetku aprila 1982 v Teleksu razlagal o pripravah na Kongres ZKS, je močno okrcal poenostavljanja v slogu »prenehajmo biti Slovenci, Hrvatje in bodimo predvsem Jugoslovani.« Po njegovem bi bilo nesmiselno zmanjševati vlogo republik in povečevati vlogo federacije, ker federacija ne bi bila več federacija, ampak »Jugoslavija, kakršna je bila nekoč.«²⁰ leta 1982 se je jugoslovanski tisk veliko ukvarjal s problematiko nacionalizma. Poleg razprav o Kosovu je jugoslovansko javnost razburjala prepoved predstave Golubnjača v Novem Sadu oktobra 1982. V zagrebškem tedniku Danas so pisali o krizi »zajedništva« in se zgražali nad nacionalističnimi izpadi v hrvaških študentskih domovih. Decembra 1982 sta v

18 Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 84; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 468; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 22, 23.

19 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 74; Delo, 24. 3. 1982.

20 *Teleks*, 1. 4. 1982, str. 16.

tedniku *Danas* o nacionalizmu razpravljala hrvaški intelektualec Damir Grubiša in srbski književnik Vladimir Jovičić. Oba sta svarila pred podcenjevanjem nacionalizma kot aktualnega fenomena, čeprav nista nobenega izpostavljala. Grubiša je jugoslovanske nacionalizme povezal z lokalnimi »tehnokracijami« in vsesplošno atomizacijo Jugoslavije: osem zaprtih jugoslovanskih trgov naj bi predpostavljalo osem zaprtih kulturnih prostorov in osem zaprtih izobraževalnih sistemov. Tako Jovičić kot Grubiša sta se med drugim zgražala nad jezikovnimi sodišči in jezikovnim čistunstvom, kar je vsekakor letelo tudi na slovensko jezikovno razsodišče. Kljub temu se je Grubiša zgražal tudi nad tem, da se njegova hči v šoli ne more učiti slovenskega ali makedonskega jezika.²¹

V začetku leta 1983 pa je slovenski nacionalizem postal del širše medijske razprave. Povod za vsejugoslovansko debato je bil članek v srbski reviji *Nin* z naslovom »Ofenziva defenzivnega nacionalizma«, ki ga je napisal novinar Aleksandar Tijanić.²² V začetku prispevka je Tijanić predstavil anekdoto iz ljubljanske srednje šole, ko je neki dijak po »šolskem radiu« prebral obvestila v srbohrvaščini in bil zato tudi kaznovan. Omenil je tudi pismo priseljencev v Sloveniji v reviji *Danas*, v katerem opisuje samozaverovanost Slovencev in odnos do priseljencev iz ostalih delov SFRJ. Da bi podkrepil tezo o dvigu slovenskega nacionalizma, je Tijanić za strokovno mnenje vprašal slovenska sociologa Rastka Močnika in Braca Rotarja, ki sta bila znana po kritičnem odnosu do vsakršnega nacionalizma. Močnik je bil mnenja, da imajo nekatere družbene vede v Sloveniji močne nacionalistične tendence, še zlasti slovenistika, Rotar pa je opozoril, da so Slovenci našli »notranjega« sovražnika v »jugoslovanskih« priseljencih, ki so lahko »inferiorni«, saj so v manjšini in imajo slabšo kvalifikacijsko strukturo. Silva Mežnarič je na osnovi svoje (zdaj klasične) raziskave o delavcih iz drugih jugoslovanskih republik Tijanića poučila, da začenja nenadzorovano priseljevanje v Slovenijo nekaj stati. Ti ljudje morajo »narediti velik skok naprej«, kar povzroča številne konflikte.²³ Na Tijanićevo pisanje je v uvodniku Sobotne priloge ostro reagiral Tit Vidmar. Komentator je stal na stališču, da je treba čuvati sožitje jugoslovanskih narodov, kljub temu pa bo vsak izmed jugoslovanskih narodov »čuval svojo identiteto in pravico do lastnega svobodnega razvoja«. Sicer pa je Tit Vidmar z zadovoljstvom ugotavljal, da so slovenski politiki že večkrat lepo razložili, kakšna je razlika med nacionalizmom in legitimno nacionalno zavestjo.

21 *Danas*, 21. 12. 1983, str. 8, 9.

22 Srbski novinar Aleksandar Tijanić (1849–2013) je bil, sodeč po poročanju medijev ob njegovi smrti 2013, po osmi seji CK ZK Srbije (23 in 24. 9. 1987) ki je na oblast zavihtela Slobodana Miloševića, »odstranjen« iz srbskega medijskega prostora. Do konca osemdesetih naj bi pisal predvsem za hrvaške časopise. Gl. Aleksandar Tijanic dies at 63 | InSerbia News: <http://inserbia.info/today/2013/10/aleksandar-tijanic-died-at-63/>, 20. 11. 2013.

23 *Delo*, 18. 1. 1983, str. 18.

Pisec je nekoliko pokroviteljsko zatrdil, da so v Jugoslaviji prav Slovenci tisti, ki se trudijo, da bi stvari urejali v Jugoslaviji »po pameti«. ²⁴

Ob Tijaničev članek se je v Novi reviji obregnil tudi Dimitrij Rupel, ki sicer ni izražal zadovoljstva nad pravilno nacionalno zavestjo slovenskih politikov, je pa zato, prav tako kot Tit Vidmar, napadel Močnikova izvajanja. Predvsem pa ga je motila Močnikova interpretacija Levstika, Močnikovo neupoštevanje razlikovanja med narodom in nacijo, in seveda Močnikovo teza, da je nacionalizem zapolnil ideološki vakuum. Po Ruplovem mnenju ideološki vakuum zapolnjuje marksizem. Slovensko čuteči Rupel ne omenja jugoslovanstva, ga pa zato moti Tijaničeva ugotovitev, da je Slovenija sicer še homogena, vendar že mešana nacionalna skupnost. ²⁵

Ljubljanski tednik *Teleks* je 20. januarja 1983 podal trezno analizo izpod peresa Branimirja Nešovića, istočasno pa je dodatno razburkal medijsko debato z objavo intervjuja z Miodragom Bulatovićem. Nešović je opazil »nov in poseben val časopisnih spisov na temo nacionalizma« v Jugoslaviji: o nacionalizmu pogosto piše tako *Danas* kot sarajevski *Svijet*, pri beograjskem NINu pa je nacionalizem stalna tema vse od kosovskih dogodkov dalje. Vrstice polnijo izgredi navijačev, izpadi v študentskih domovih, nacionalnost »švercerjev« itd., pa tudi vprašanje, ali Srbi na Hrvaškem potrebujejo svoja društva (proti čemur je nastopil Stipe Šušar v beograjski Borbi). V zadnjem času, ugotavlja Nešović, nastopa v teh debatah tudi Slovenija. Jugoslovanska publicistika se predvsem sprašuje, ali imajo delavci iz drugih republik v Sloveniji dovolj pravic. Je dobro ali slabo, da časopisi toliko pišejo o nacionalizmu, se je spraševal Nešović. Kot odgovor se ponujata dve skrajnosti: ena pravi, da so za razpihovanje nacionalizma odgovorni samo časopisi, druga skrajnost pa, da tisk samo odseva družbeno stvarnost. Obe skrajnosti sta enako nevarni, je zaključil Nešović. ²⁶ Miodrag Bulatović pa je v svojem znanem stilu vehementno razglasil, da je vsako govorjenje o jeziku neumno. Po njegovem se v Jugoslaviji govori en jezik, in to jugoslovanski, ki izraža jugoslovanski način mišljenja, kar pa naj ne bi bil unitarizem. Čeprav je Bulatović stal na stališču nekakšnega jugoslovanskega kozmopolitizma in proti-nacionalizma, pa srbskega nacionalizma glede Kosova ni opazil. ²⁷

Zgode in nezgode okoli slovenskega nacionalizma so zanimale tudi zagrebški *Danas*, ki je skrbno povzel omenjeno razpravo. Poklicali so Tijanića, ki je trdil, da v Slovenijo ni prišel z »zlobnimi« nameni, ampak je pisal o slovenskem nacionalizmu, podobno kot piše ljubljansko delo o nacionalizmu na Kosovu – ker nekateri kazalci kažejo na to, da fenomen obstaja. V *Danasu* so spomnili

24 Prav tam, str. 15.

25 *Nova revija* 12, 1983, str. 137–1375.

26 *Teleks*, 20. 1. 1983, str. 22, 23.

27 Prav tam, str. 16–18.

na pogovor z Jakom Koprivcem, članom predsedstva CK ZKS, ki je Danasu odkritosrčno priznal, da se partija v Sloveniji proti nacionalizmu bori tako, da podpira afirmacijo »prave« nacionalnosti (npr. da skrbi za slovenski jezik). Na ta način je vzela iz rok pomembno orožje opozicijskim silam in emigraciji. Če Partija ni sposobna odpirati in širiti nacionalne svobode, bo to pač zlorabil nekdo drug. Novinarji Danasa so po pravici ugotavljali, da se slovenska ZK v tem »u neku ruku« razlikuje od ostalih republiških partij in se spraševali, če je to eden izmed vzrokov nesporazuma.²⁸ Medtem pa so v ljubljanskem Teleksu uravnotežili intervju z Bulatovičem z intervjujem z Josipom Vidmarjem. Vidmar se je ostro postavil na branike slovenstva in slovenskega jezika. Slovenci naj bi s svojim gmotnim in moralnim prispevkom k novi Jugoslaviji zaslužili sami sebi popoln mir, svojo republiko so si sami izvojevali s krvjo, seveda s pomočjo bratskih narodov, vendar se nihče ne bi smel vtikati v »naše interne slovenske nacionalne stvari. Naj raje učijo svoj narod.«²⁹

Debata se seveda ni zaključila, intervju z Vidmarjem so povzeli jugoslovanski časopisi, vsul se je plaz kritik na račun slovenskega nacionalizma. V Teleksu se je npr. oglasil hrvaški profesor in književnik Matvejević, ki ga je pri Vidmarju zbudel predvsem stavek: »Smo Slovenci in ne moremo biti nič drugega.« Matvejević se je vprašal, zakaj ne Slovenci in Jugoslovani hkrati – in to po zavesti, ne zgolj po državljanstvu.³⁰ Matvejeviću je odgovoril zgodovinar Janko Pleterški. Tudi Pleterški je, tako kot Matvejević, menil, da se jugoslovanstvo ne izraža samo z državljanstvom, ampak tudi s posebno jugoslovansko zavestjo. Ampak kakšna je ta zavest? Pleterški je bil jasen: gre za zavest o »pripadnosti jugoslovanski samoupravni socialistični skupnosti dela, skupnosti po zgodovinski iniciativi delavskega razreda osvobojenih narodov in narodnosti.« Gre torej za jugoslovanski socialistični patriotizem, ki je zavest neposredne pripadnosti, jugoslovanstvo brez vmesnih pogojev. Kaj je mislil Pleterški z vmesnimi pogoji? Jugoslovanski unitarizem postavlja vmesne pogoje – pripadnost jugoslovanski naciji, kar seveda pomeni »odpoved« svojemu narodu, jugoslovanska zavest pa je neposredna.³¹ Pleterški je do leta 1983 v svojih člankih že razvil osnovne poteze svojega videnja na jugoslovanstvo in Jugoslavijo, ki ga je izpopolnil dve leti kasneje v knjigi *Narodi-Jugoslavija-Revolucija*.³²

Kako interpretirati omenjeno epizodo o slovenskem nacionalizmu v začetku leta 1983? Je šlo že za »odlepljanje«? Gre za prelomen čas, ko je »slovenski nacionalizem« na velika vrata vstopil v jugoslovanski tisk in postal ena izmed stalnih

28 *Danas*, 8. 2. 1983, str. 13. Gl. intervju z Jakom Koprivcem. *Danas*, 4. 1. 1983, str. 8–12.

29 *Teleks*, 10. 2. 1983, str. 14.

30 *Teleks*, 17. 3. 1983, str. 2.

31 *Teleks*, 24. 3. 1983, str. 5.

32 *Zbornik Janka Pleterškega*. Bibliografija, str. 40.

tem. Pri tem je zanimivo, da vsebinsko gledano slovenski intelektualci niso zagovarjali nič novega, ampak zgolj uveljavljene poglede na razmerje Slovenci – Jugoslovani v slovenski javnosti in slovenskih republiških institucijah. Kar se je spremenilo skozi vsejugoslovansko medijsko debato v začetku 1983, je bilo naslednje: Razlike med slovenskim jugoslovanstvom in drugimi jugoslovanstvi so postale transparentne širši javnosti. S tem ko se je pokazalo, da je slovensko jugoslovanstvo povsem nezdržljivo z ostalimi jugoslovanstvi (še zlasti srbskim), je izgubljalo svojo vlogo tudi kot del slovenske ideologije in je počasi začelo odpadati. To je tudi eden izmed razlogov, da je slovenskih razprav o jugoslovanstvu v osemdesetih relativno malo. Bolj kot o jugoslovanstvu se govori o »pristojnosti federacije in republike«, o suverenosti in samoodločbi jugoslovanskih narodov, pa tudi o odnosih med narodi, še zlasti o slovensko-srbskih odnosih.

Dober primer je »opozicijska« Nova revija. »Opozicijski« ton je bil pri Novi reviji prisoten od samega nastanka 1982, najprej bolj med vrsticami, z vsako novo številko revije pa je postajala bolj odkrita. Kritični odnos do uveljavljenega sistema je postal rdeča nit sicer mnenjsko različnih prispevkov v reviji. Pisci v reviji so bili praviloma odločni zagovorniki slovenstva in kritiki jugoslovanstva, kljub temu pa je bila revija zavestno odprta v jugoslovanski prostor: redno so objavljali dela kritičnih in prepovedanih avtorjev iz jugoslovanskega prostora, še zlasti iz Srbije. Zdi se, da je imela opozicijska drža revije vseeno prednost pred poudarjanjem slovenstva, čeprav sta bili temi praviloma povezani. Torej: obstoječi sistem monopola »partije« ne omogoča niti prave demokracije niti zadovoljive rešitve nacionalnega vprašanja.

Večino (ne vseh) sodelavcev Nove revije je povezoval podoben odnos do fenomena naroda/nacionalnosti. Novorevijaški teoretiki naroda niso nevtralni, načeloma nepristranska filozofska oz. sociološka teoretska orodja uporabljajo v »narodne namene«. Značilno je izvirno mešanje različnih ravni. Temeljite analize teoretskih razprav se prepletajo z osebnimi izkušnjami in anekdotami, zgodovinski primeri se prepletajo z opisom težav socialistične družbe. Pogosta je uporaba zgodovine za argumentacijo ambicioznih tez o naravi in karakterju slovenskega naroda.

Narod pojmujejo perenialistično (kot trajen, naraven fenomen) in celo primordialno, kot etnično določeni človeški rod, na-rod.³³ Nacija pa je sinteza etnične in družbenoekonomske strukture. Nacija je sistem moči in zgodovinski subjekt (Ivan Urbančič).³⁴ Teza temelji na filozofski razpravi Dušana Pirjevca

33 V prvi opombi 57. številke Nove revije Tine Hribar določi pojme: »Ljudstvo je množica narodno neizdiferenciranih ljudi, narod je skupina ljudi istega rodu, ljudstvo kot narod tvori etnijo, država je suverena politična oblast, nacija je presek naroda in države.« – Nova revija 57, 1987, str. 3. Hribarjevo definicijo pojmov po našem mnenju lahko obravnavamo kot perenialistično in/ali primordialno.

34 Nova revija 57, 1987, str. 30.

Vprašanje naroda, ki jo je objavil v reviji *Problemi* leta 1970. Čeprav Pirjevec ne razlikuje naroda od nacije, vseeno identificira dva nivoja, na katerih se izkazuje narod: »sklop etničnega, na-rojenega, na-rodnega, skratka kot jezikovno kulturna skupnost« in »organizirana skupnost, kot vprašanje moči, racionalizacije in upravljanja.«³⁵ Kljub podobni argumentaciji, kot jo zagovarja Urbančič, pa daje Pirjevčeva interpretacija naroda drugačen vtis. Za Pirjevca je odprtost, ki nastaja v vmesnem prostoru med narodom in »na-rodom«, nekaj pozitivnega: »Čim zanesljivejša bo razločenost naroda in na-roda, tem zanesljivejša bo usoda jezika in kulture, ki ne bosta več tradicionalni narodni jezik in kultura.«³⁶ Urbančičev diskurz je drugačen, odkrito nacionalističen, poudarja nacijo kot sistem moči, ki ima svojo identiteto od izvirnega na-roda »in se dovrši v ustanovitvi svoje lastne države.«³⁷

Novorevijaši so imeli tesne stike s kritičnimi intelektualci v Jugoslaviji. Vendar, je šlo pri tem za jugoslovanstvo? Zdi se, da so se novorevijaši povezovali »direktno«, brez ovinka čez jugoslovanstvo. Ker so verjeli v subjektivnost naroda, se niso povezovali skozi ali s pomočjo nekega nevtralnega jugoslovanstva, pač pa so enakopravno navezovali stike s predstavniki drugega narodnega subjekta. Očitno je, da je imel en nacionalni subjekt pri tem pomembnejšo vlogo: Srbi. V Novi reviji so največ pozornosti posvečali srbskim kritičnim intelektualcem. Jugoslavija blede, v ospredje stopajo slovensko-srbski odnosi kot odnosi dveh suverenih narodnih entitet.

Kot je opozoril dober poznavalec srbskih intelektualnih krogov, ameriški zgodovinar Nick Miller, je bil v Jugoslaviji eden izmed bolj prodornih historičnih »truizmov« ideja, da so Srbi in Slovenci primarna os stabilnosti v Jugoslaviji – če sodelujejo, bo Jugoslavija stabilna. Na to idejo se je po Millerjevem mnenju oprl tudi srbski pisatelj in nacionalni ideolog Dobrica Ćosić³⁸ v osemdesetih.³⁹ Službi državni varnosti se lahko zahvalimo za zabeleženje znamenitega sestanka med srbskimi intelektualci (D. Ćosić) in novorevijaši v Gostilni Mrak 15. novembra 1985.⁴⁰ Na tem sestanku naj bi se slovenski in srbski intelektualci »razšli«, kar je prav gotovo res, če imamo v mislih interpretacijo jugoslovanstva, ni pa res, če imamo v mislih skupno opozicijsko platformo: nasprotovanje »boljševističnemu« režimu v Jugoslaviji.

Dejansko so imeli Srbi posebno mesto tudi v znameniti 57. številki Nove

35 Pirjevec, *Vprašanje o poeziji*, str. 132.

36 Prav tam. Gl. prispevek Tineta Hribarja v 57. številki Nove revije (1987).

37 *Nova revija*, 1987, 57, str. 30.

38 O Ćosiću in njegovem odnosu do Slovencev gl. Perović, *Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima.*, str. 191-202.

39 Miller, *The Nonconformists, Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, str. 310, 311.

40 ARS, AS 1589/IV, t.e. 2637/37. Za gradivo se zahvaljujem dr. Alešu Gabriču.

revije. Spomenka Hribar je bila edina, ki je jasno izrazila željo, da bi imeli Slovenci prihodnost znotraj Jugoslavije.⁴¹ Če bodo seveda izpolnjeni določeni pogoji: konec leninskega raznodovanja, suverenost Slovencev s pravico do odcepitve in odpoved jugoslovenarstvu, ki se proklamira kot bratstvo na podlagi boljševizma.⁴² Podoba Srbov v tekstih 57. številke je dokaj svetla. France Bučar je kraljevino Srbijo pred 1918 opredelil kot državo z bogato parlamentarno tradicijo z veliko demokratičnih prvin kot vsaj formalno pravno in demokratično državo.⁴³ Marjan Rožanc je med zagovarjanjem narodnega principa vzhiceno zapisal: »dokler je nacionalno še nacionalno, je Srb nosilec Dušanovega zakonika /.../ je kmet in narodni bojevnik, ki mu najboljši evropski pesniki pišejo nesmrtno ode, je mučeniški pohod čez albanske gore in tisočkrat posebljeno domoljubje.«⁴⁴

Zanimivo je tudi stališče Ivana Urbančiča do memoranduma SANU. Urbančič je v drugi opombi svojega teksta memorandum sicer okrcal, češ da je pomanjkljiv in nekoherenten, ker »zabrisuje ločnico med srbskim normalnim nacionalizmom in jugoslovanskim unitarizmom.« Kljub temu ga Urbančič sprejema »kot spodbudo za razpravo« in meni, da je »pozitivno dejanje in izraz hotenja po rešitvi iz sedanje krize.«⁴⁵ Še več, Urbančič se zgraža nad razpravo o memorandumu v javnosti, ki jo opredeli kot »površni časopisni senzacionalizem« in »golo obračunavanje.«⁴⁶ Zanimivo pa je, da so v 57. številki skoraj povsem odsotni Hrvati. O Hrvatih ni nihče razpravljal, je pa zato nekaj prostora Urbančič namenil makedonski, črnogorski in »bosansko hercegovski« naciji. Trdil je, da nimajo dovolj moči, da bi sami stali kot nacija znotraj federacije in jih zato vzdržuje zvezna država.⁴⁷ Gre za idejo, ki je prav gotovo ugajala srbskim nacionalističnim intelektualcem.

Kako so novorevijaši videli problem nacionalizma? France Bučar je v intervjuju za Mladino oktobra 1987 trdil, da so v Jugoslaviji vsi t. i. »sovražniki«, od etatistov, skrajnih levičarjev, anarholiberalcev in desničarjev, dobili skupni imenovalec kot nacionalisti.⁴⁸ V 57. številki Nove revije se pojavljajo dve tezi o nacionalizmu v Jugoslaviji: Marjan Rožanc je bil mnenja, da nacionalizma sploh ni. Jugoslavija nima težav zaradi nacionalizma, ampak »zato, ker nacionalnega v Jugoslaviji

41 *Nova revija*, 1987, 57, str. 90.

42 Prav tam, str. 101.

43 Prav tam, str. 151.

44 Prav tam, str. 206.

45 Peter Vodopivec poudarja, da je memorandum srbskih akademikov vseboval »več utemeljenih in splošno znanih kritik na račun komunističnega režima in jugoslovanskega političnega sistema.« Gl. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 477. Osnutek memoranduma je poleg obravnave »srbskega vprašanja« vseboval tudi kritiko jugoslovanskega političnega in gospodarskega sistema. Gl. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, str. 261.

46 *Nova revija* 57, 1987, str. 39, op. 2.

47 Prav tam, 57, str. 45.

48 *Mladina*, 2. 10. 1987, str. 9.

sploh ni; ker je nacionalno v Jugoslaviji že zdavnaj ubito in mrtvo.«⁴⁹ Urbančič pa je razvijal tezo o realsocialističnem sistemu, ki učinkuje nacionalistično zaradi dominacije političnega sistema/birokracije nad družbo svojih narodov. Ta unitaristični nacionalizem izzove »republiške« »separatistične« nacionalizme in tako se sklene krog medsebojnega nacionalističnega spodbujanja. Skratka: za nacionalizme v Jugoslaviji je kriv politični sistem, ki nastopa nad narodi in tudi proti narodom.⁵⁰

ZAKLJUČEK

Kako bi lahko umestili primere odlepljanja jugoslovanstva od slovenstva v kontekst nacionalizma kot diskurza? Najmanj, kar lahko zaključimo na osnovi teh primerov, je ugotovitev, da so se v osemdesetih odvijale spremembe na področju nacionalističnega diskurza v slovenskem medijskem prostoru in intelektualni javnosti. Odlepljanje jugoslovanstva od slovenstva je v svojem bistvu proces spreminjanja nacionalističnega diskurza. Na tem procesu ni bilo nič nujnega, potekal je v kontekstu globljih družbenih in političnih sprememb, ki niso bile v naprej »programirane«. Če je ena izmed glavnih lastnosti nacionalističnega diskurza delitev sveta na »nas« in »njih«, potem lahko utemeljeno trdimo, da je slovensko jugoslovanstvo v drugi Jugoslaviji vedno predpostavljalo »nas« (Slovence) in »njih« (ostale narode v Jugoslaviji). Kljub temu so bile v ospredju skupne stvari – država, specifični sistem, ideologija, »Partija«, šport, kultura itd. Z odlepljanjem jugoslovanstva se je spreminjala tudi definicija »nas« in »njih« v slovenskem nacionalističnem diskurzu. Spremembe so po našem mnenju potekale tako na nivoju vsakdanjega življenja kot v politiki in intelektualnih krogih. Predvsem pa so potekale na ravni »banalnega nacionalizma«, če uporabimo pojem, ki ga je razvil Michael Billig – nacionalizem se v vsakdanjem življenju reproducira kot nekaj povsem neopaznega in naravnega.⁵¹

49 *Nova revija* 57, 1987, str. 205.

50 Prav tam, str. 38.

51 Billig, *Banal Nationalism*, str. 37.